

BİR MEVLEVÎ ŞAİR: YENİŞEHİRLİ AVNÎ BEY VE MEVLÂNÂ İÇİN NA'TI

Prof. Dr. Mehmed ÇAVUŞOĞLU

Ondokuzuncu yüzyılın başı Türk milletinin bir asırlık bir tereddüdden sonra bir biçimden başka bir biçime, bir renkden başka bir renge inkılâbının da başıdır.

Adına daha sonra Tanzimat denilecek olan bu inkılâbın anaforunda eskiye âit pekçok şey; gelenek, görenek, hafifliği, kofluğu, muvtevâdan ve özden yoksunluğu, yuvarlaklığı ve kaypaklığı ile doğru orantılı olarak hızla batıyordu. Tıbkı Edgar Allan Poe'nün «Maelström'e Düşüş» adlı hikâyesinde olduğu gibi.

Bu değişme, bu inkılâb, belki de hâlâ içinde bulunduğumuz için bize çok sür'atle cereyân ediyor gibi gelmektedir. Bu değişmenin adı kısaca kültür değişmesidir.

Meseleye bir de başka açıdan bakalım: Fellini'nin geçen pazar akşamı televizyonda gördüğümüz «Roma» filmindeki gibi, Roma şehrinin altında birkaç Roma var. Her büyük şehrin; İstanbul'un, Ankara'nın, Konya'nın altında birkaç büyük şehir var.

Büyük kültürler de, böyle, şehirler gibi kültür tabakalarının üstüne kuruluyorlar. Eski kültürler eski şehirler gibi derinlerde yaşıyorlar, yenilere temel oluşturuyorlar.

İslâm kültürü içinde önceki kültürümüzden pek çok alâmetleri, renkleri, biçimleri yeni bir üslûb içinde muhâfaza ederek bin yıl yaşadık. Şimdi de yeni bir kültür dâiresini aştık, merkezine doğru gidiyoruz. Bu biraz işevî, biraz müsevî, çoğunlukla tanrı - tanımaz bir kültürdür: Avrupa kültürüdür. Ben, bu kültürün içinde ne kadar derinlere inersek inelim, bin yıldır biriktirdiklerimizden çok şeyin bizimle kalacağına inanıyorum. İnsâni olan, öyle olduğu için yaşamış ve yaşamaya değer olan çok şeyin...

Ondokuzuncu yüzyılda kültürün diğer unsurları gibi şiir ve edebiyatın dalları da inkılâb hâlindeydi:

Mesnevi, gazavatnâme, destan - o lüzûmundan fazla yaşamış olan destan - ve halk hikâyeleri yerlerini «roman» denilen yeni bir yazı türüne bırakıyordu.

Hacı Bayram-ı Veli'nin alın terleriyle ekmeklerini yoğuran müridleri yeni Avrupa tarikatlerinin sâlikleri olmuşlardı. Bugünkü odalar, sendikalar ahi törelerinin yerini alan yeni tarikatlerdir bence.

Fakat bugün benim sözkonum bir ondokuzuncu yüzyıl şâiridir. O halde bu yüzyılın albümünden şiirin fotoğraflarını, seçtiğim görüntüleriyle göstermeye başlayarak konuma girmeliyim.

Şiir de müzik, heykel, resim, mimâri, sinema ve fotoğraf gibi tabiatdeki ham maddeyi kullanıyor. Algılama merkezi olan beyinle diğer san'atlerden daha yakın temasta bulunduğundan, onların ham maddelerini kullanıyor, ama çağrışım yoluyla. Şiir, bir bakıma, bütün diğer san'atlerden birer parçayı bünyesinde bulunduruyor. Anka gibi bir şey şiir. Geçen yüzyılda mısra, daha iyisi şiir târifinin kavradığı en ufak ünite olan beyit, yüzyıllar boyunca binlerce şâirin ortak çabasıyla özene bezene kurulmuş ve şaşmaz kesin kuralara bağlanmış şekil ve mânâ münâsebetlerini içeriyordu. Şiir, diğer taraftan, bir cümle ile ifâde etmek mümkünse, bâzı şâirlerin elinde, piriç üzerine gubârî nesihle Fâtiha Sûresi yazmak gibi bir hüner hâline gelmişti. Nasıl ki hukukda içtihad kapısının varlığı unutulmuşsa, şiirin kânunlarında tâdil ve ilâvede bulunmak gibi bir düşünce kimsenin aklından geçmiyordu.

Farklı bir edâ, nisbeten yeni bir söz onsekizinci yüzyılın başında Nedim'den ve sonunda Şeyh Gâlib'den gelmiştir. Bunları farklı yapan daha ziyâde muhtevâlarındaki özelliktir. Nedim günlük heyecanları, duyguları anlatıyordu; bu dünyânın, yeryüzünün üstünde olup bitenleri alıştığı kalıplar içinde farklı terkipler de kullanarak ifâde ediyordu. Gâlib ise Hind Üslûbu'nu, onyedinci yüzyılda şiirimize hâkim olan bu söyleyiş tarzını, bir bakıma empressiyonist ifâde biçimini, kendi meşrebinin vâsıtası yapmıştı.

Büyük mutasavvıflar tasavvufun bir hâl, bir yaşayış tarzı olduğunu, ilim olarak öğrenilemeyeceğini tekrâr edip durmuşlardır. Bu sözün doğruluğu tasavvufun en kuvvetli ifâde vâsıtasının şiir olduğundan, tarikatlerin kapısından dahi geçmemiş şâirlerin çoğu zaman onun deyimlerini kullanmalarından belli oluyor. Şeriatin, yâni dünyâ ve âhiret düzeninin tâvîzsiz kurallarını gevşetmek, onun Truva'sından içeri girmek isteyen mutasavvıflar, bâtinî veyâ sünnî akideleri ile şiirin atına dolmuşlardı. Hind Üslûbu ise bu iş için en uygun olanıydı.

Gâlib gibi müstesnâ bir dimağ, tasavvufun rûhî ve fikri mâcerâsını yaşamış büyük tercübe sâhibi bir insan için dîvan şiiri dediğimiz şiirin dîvânını Hüsn ü Aşk'ı ve Dîvan'ıyla tamamlamıştır, diye umûmî bir kanâat vardır ki, bir bakıma doğrudur. «Bir bakıma» diyorum, çünkü bu kanâat, öyle sanıyorum ki, Osman Şems ve bilhâssa Yenişehirli Avnî bilinmeden veyâ ihmâl edilerek belirtilmiştir. Birincisi Uveysî Kâdiri, ikincisi Mevlevî bu ki büyük şâirden bilhâssa ikincisi şiiri hayâtının meselesi yapmış, müstesnâ mistik heyecanlarını ifade vâsıtası olarak kullanmıştır.

Tasavvuf bir hayat tarzıdır, demişdim. Bu hayat tarzının dayandığı fikir sistemi mücerred olarak insanı, maddî ve mânevî hüviyetiyle âdemoğlunu, giderek bütün insanlığı kuşatdığı için her çağda, her muhitde muhâtab bulabiliyordu. Bu hayat tarzı, batıdan gelen kıymet hükümleri yanında bir tarafa terk edilip hızla ortadan kalkınca artık şâir de, bestekâr da kalmadı. Avnî Bey; bu müstesnâ kâbiliyet, dîvan şiirinin bu son dehâsı işte öyle bir zamanda, ondokuzuncu yüzyılın ortasında gelmiştir.

Avnî Bey'in husûsiyyetini birkaç kelime ile izâh etmek gerekir; onda Nef'i'nin şâirâne mübâlağasını, Nedîm'in zevkperest edâsını, Nâbi'nin hikmetli söz söyleme hûnerini, Nâilî'nin akıcı ifâdesini, Gâlib'in özlülüğünü ve derinliğini çok def'a fazlasıyla bulmak mümkündür denilebilir. Mevlânâ için yazdığı ve na't adını verdiği kasidesi üzerinde konuşurken şiirinin niteliği ve kişiliği daha iyi anlaşılacaktır zannediyorum.

Onun hayâtı hakkında en geniş bilgi Saadetdin Nüzhet Ergun'un Türk Şâirleri adlı maalesef yarım kalmış eserindedir. O melevî olmadan önce Mevlânâ'ya mülâkî olmuşdur. Babası Bekir Paşa, Tırhala mutasarrıfı Abdurrahman Sâmi Paşa'nın kethüdâsı iken Avnî Bey Paşa'nın terbiyesini görmüş, daha sonra onun Vidin vâililiğinde de kâtibliğin yapmışdı. Sâmi Paşa'nın oğlu Necib Paşa'ya yazdığı kasidede sözkonusu terbiyeden nasib aldığını ve onun vâsıtasiyle Mevlânâ'ya mülâkî olduğunu anlatıyor:

Nice fahr eylemeyem olmuş iken üstâdım
Sâmi Paşa gibi allâme-i Câmî - fercâm
Neş'emend etdi beni meşreb-i Mevlânâdan
Mesnevinin reşehâtiyle verip feyz-i müdâm

«Sâmi Paşa gibi Molla Câmî'nin derecesine erişmiş biri hocam olmuşken nasıl övünmeyeyim? Mesnevî'nin damlalarıyla beni de-

vamlı olarak sulayarak Mevlânâ'nın hâliyle hallendirip gül gibi açılmama sebep oldu.»

Avnî Bey 1853 yılı ile 1855 yılları arasında İstanbul'a gelir ve 1855'de, o zaman Beşiktaş, bilâhare Bahâriyye Mevlevihânesi şeyhi bulunan hemşehrisi Nazîf Dede'ye dâmâd olur. Hoşmeşreb bir zât olan Nazîf Dede'nin zarâfetini belirtmek için olsa gerek, bu evliliğin vukû bulması hakkında şöyle bir hikâye uydurulmuştur:

Bir ara Bağdad'da kâtiblik vazifesiyle bulunmuş olan Avnî Bey dönüşünde Nazîf Dede'ye güzel bir iran ta'likıyla yazılmış cildli, tezhibli bir Divân-ı Kebîr hediye eder. Bu hediyeden fevkalâde haz duyan Şeyh Efendi «oğlum biz dervîşiz, bu maddî ve mânevî kıymeti pek yüksek hediye'nin mukâbilinde takdire lâyük bir şey bulamayız. Dünyâda bir kerimem var, eğer kabûl edersen ben de sana onu veririm» der. Avnî Bey hemen eğilip şeyhin dizini öperek akrabâlığa mazhar oluşundan duyduğu sevinci belirtir. Fakat kayınbirâderi Hüseyin Fahrüddin Dede sözkonusu evliliğin Avnî Bey'in Bağdad'a gidişinden dört sene önce olduğunu İbnülemin Mahmud Kemal Bey'e söylemiş.

Avnî Bey'le görüşmüş olan Muallim Nâcî onun Mesnevî'nin en âlî beyitlerini dilinden düşürmediğini, konuşmasını o beyitlerle süslediğini haber veriyor. Aynı zamanda akrabâsı olan meşhûr bestekâr Ziyâ Paşa Avnî Bey'den Sa'dî ve Hâfız okuduğunu, onun Divân-ı Kebîr'i ve Mesnevî'yi evrâd okur gibi elinden düşürmediğini bildiriyor. Bunları, bu müstesnâ şâirin irfânının asıl kaynağını en yakınlarının tanıklığıyla göstermek için söylüyorum.

Na'tin tahliline geçmeden önce Nazîf Dede hakkında birkaç söz söylemek ihtiyâcını duyuyorum: Nafiz Dede büyük bir ihtimalle Câferî, fakat herhalde meşrebine bakılırsa şii idi. Oğlu ve halîfesi Hüseyin Fahrüddin Dede aşırı derecede alevî idi. O kadar ki, Bektâşî tarikatine girdiği ve oradan babalık aldığı biliniyor. Açıkçası, baba ve oğlu hakkındaki bu bilgileri Câferî mezhebinden olan merhûm Abdûlbâkî Gölpinarlı «Mevlânâdan Sonra Mevlevîlik» adlı eserinde Alî'ye muhabbetde aşırı giden mevlevîleri sayarken nakl ediyor. Fakat Avnî Bey'in sâdece alevî - meşreb olarak kaldığını, şeyhinin, hele kayın - birâderinin derecesine varmadığını belirtmek isterim.

Avnî Bey'in türkçe ve farsça iki divânı var. Türkçe divânında Mevlânâ hakkında birçok şiiri bulunuyorsa da, iki kasidesi bilhâssa nazar-ı dikkati çeker. Bunlardan biri:

Gireli dâyre-i hilkate pergâr-ı felek
Hat-ı tersâ gibi hep tersinedir kâr-ı felek

«Felek yaratılış dâiresine gireli beri (yaratılalı beri) işleri hıristiyan yazısı gibi hep tersinedir.»

matlaıyla başlayan kasidesidir ki, konusu dünyânın ıztırablarından, kendi hâlerinden şikâyet, cürmünü itirâf ve Mevlânâ'ya dahâlet yâni sığınmadır.

Benim sözkonusu etmek istediğim «Der - vasf-ı Hazret-i Mevlânâ ve Ta'rif-i Kubbe-i Hadrâ» başlıklı olanıdır.

Bu kaside sünni müslümanların, hele câferî mezhebinde olanların dış görünüşüyle kabul edemeyecekleri ifadelerle doludur. «Dış görünüşüyle» dedim, çünkü bunların, bu tasavvufi mefhumların dâ-yimâ bir te'vili, şeriat hükümlerine göre bir yorumu vardır. Çünkü bunlar asırlar boyunca Halâc-ı Mansûr'un, Nesimî'nin âkıbetine uğramakdan kaçınanların buldukları mefhumlardan, tâbirlerden oluşmuştur.

İlk beyte bakalım: Bu beyit Nefî'nin «Edrene şehri mi yâ bu cennet-i a'lâ mıdır» mısraıyla başlayan kasidesine şekil bakımından naziredir:

Bârgâh-ı âsuman mı kubbe-i hadrâ mıdır
Yâ fezâ-yı lâmekânda çetr-i ev - ednâ mıdır

«Felek çadırı mıdır, yeşil kubbe midir? Yâhud mekânsızlık göğünde ev - ednâ (daha yakın) çadırı mıdır?»

Medine'de Hazret-i Peygamber'in türbesine Kubbe-i Hadrâ denildiği mâlûmdur. «ev - ednâ» ise Mi'râc Ayeti'dir ve «Ve'n-necm» sûresinde geçer. Hazret-i Peygamber'in Mi'râc gecesinde Tanrı ile arasındaki mesâfenin iki yay arasından da yakın olduğunu bildiren Tanrı kelâmıdır. «Fezâ-yı lâmekân» tamlaması Tanrı'nın nerede bulunduğunu soran, soran çünkü «varlık» kavramını üç boyut içinde düşünen akla verilen cevabdır ki «mekânsızlık mekânı» demektir. Her müslümanın bildiği şeydir: Allah mekândan ve zamandan münezzehdir.

İnsan bu beyti okuyunca umreye veyâ hacca yollanmış Peygamber âşığı bir şâirin coşkun bir edâ ile, Medine'de, Ravza-i Nebî'de seslendiğini zann ediyor. Aşağıya doğru müteâkıb beyitleri okudukça zan ortadan kalkıyor ve «evet öyledir doğru düşünmüşüm» ka nâatine varıyor:

Şeş cihetden rûz u şeb Kerrûbiyân eyler tavâf
Mescid-i Aksâ mıdır yâ Kâbe-i Ulyâ mıdır

«Altı taraftan gece gündüz en büyük melekler tavâf ediyor; Süleyman Mâbedi midir, yüce Kâbe midir?»

Sâhasında rûşenâ kandiller mi berk uran
Yâ nücûm-ı âsumân-ı âlem-i mânâ mıdır

«Bulunduğu yerde parlayanlar ışıklı kandiller midir? Yâhud mânâ-âleminin göğünün yıldızları mıdır?»

Gülşen-i vahdet mi etrafında yâ huld-i berin
Anda her bir nahl-i rûh-efzûn bir Tübâ mıdır

«Etrafındaki Tanrı birliğinin bahçesi midir, yoksa cennet mi? Oradaki her câna can katan ağaç bir Tübâ mıdır?»

Türbet-i vâlâsı üzre sebzgün püşidesi
Kâbe-i ulyâya konmuş perde-i hadrâ mıdır

«Yüce türbesi üstündeki çimen yeşili örtü mübârek Kâbe'nin üstüne konmuş yeşil perde midir?»

Ferş-i dergâhı be-kavl-i Nef'i-i Mûciz-beyân
Arşdan a'lâ değilse çarhdan ednâ mıdır

«Dergâhının zemini, mucize gibi şiir söyleyen Nef'i'nin dediği gibi: Feleklerin en yükseği olan arşdan daha yüce değilse, felekten de aşağı mıdır?»

Beyt-i Ma'mûr-ı felek denmek dahi ta'zim için
Şânına nisbetle bir târif-i kadr-efzâ mıdır

«Feleğin beyt-i mâmuru (Kâbesi) demek onu ululamak için söylendiğinde, onun şânına oranla değerini arttırıcı bir târif midir.»

Böylece onu Beyt-i Mâmûr ile karşılaştırıp, ona üstünlüğünü birkaç beyitle anlattıktan sonra şu beyitte kimden bahs ettiğinin işaretini veriyor:

Revzeninden berk uran nûr-ı delâleddin midir
Yâ tecelli-i cemâl-i Hazret-i Mevlâ mıdır

«Penceresinden parlayan o din ulusun nûru mudur? Yoksa Tanrı'nın güzelliğinin nûru mu görünmektedir?»

Ve açıkça söylüyor :

Başka bir âlem mi peydâ eylemiş sun'-ı ezel
Yâ muallâ hâbgâh-ı Hazret-i Mollâ mıdır

«Ezel gününün yaratıcısı olan Tanrı başka bir âlem mi vücûda getirmiştir, yoksa Hazret-i Mevlânâ'nın yüce uyku odası mıdır?»

Hazret-i Mollâ mıdır bu dergeh-i ulyâda yâ
Çartâk-ı âsumânda Hazret-i İsâ mıdır

«Bu yüce dergâhdaki Hazret-i Mevlânâ mıdır, yoksa gökyüzünün çardağındaki Hazret-i İsâ mıdır?»

Nereden geliyor bu ölçüye, kalıba sığmayan sözler? Kelâm küheylanının dizginlerini böyle bırakış neden? Âdâb, erkân hududlarını böylesine pervâsızca çiğnemek nasıl bir sebebin mahsülü?

İlk akla gelen, Mesnevi'yi ve Divân-ı Kebir'i çok okuyan şâirin bilhâssa Dâvân-ı Kebir'deki o coşkun heyecâna, muhabbetin dıbsız derinliğine aklı, tedbiri, kayıd -kuyud endişesini bırakmış olması ihtimâlidir. Şâir bir büyük rûhun te'siri altında, bir düşünce ve duygu âleminin içindedir. Bir başkasının rûhunu taşıyan medyûm gibi kendinden geçmiş, Konya'da o rûhun medfûn olduğu kubbeyi temâşâ ederken birden bire yarı şuur hâlinde okuduğum beyitleri söylemeğe başlamıştır.

Bende hâkim olan kanâat şudur :

Avnî Bey, konuşmamın başında «girdâba düşmüş» diye târif ettiğim bir kültürün, bir hayat tarzının hâlis mümessillerinden biri olarak asırlardır süre gelen ve her zaman bir başka örneğinin zuhûr ettiğini bildiğimiz menkabe yazarlığı geleneğini devam ettirmektedir. Menkabenin esâsı, söz konusu kişiyi fizik -ötesi bir âlemin içerisinde mütâlaa etmektir. Bu âlem her insanın içinde, zan adını verdiğimiz en küçük nisbetler hâlinde de olsa, her zaman vardır. Tabii ki fizik olaylarında olduğu gibi, menkabevi hâdiselerin de kendine göre bir mantığı vardır. Herhalde «muhib» böyle bir mantık yapısına doğuşdan sâhib insan, «mürîd» de mantığı mistik hakikatleri kavramak için terbiye edilen kişi diye târif edilebilir.

Mevlânâ'nın hayatının bâzı vechelerini menkabe çerçevesinden göstermek veyâ görmek temâyülü bildiğiniz gibi Eflâki'den başlıyor. Mevlevî ocağından yetişen pekçok şeyhin, dedenin, dervişin hayatları keşif ve kerâmet hikâyeleri şeklinde menkabe konusu olmuştur. Yakın zamanlarda yürüyen âsitâne hâdimlerini tanıyanlar ve onların menkabelerini bilenler aramızda da var sanıyorum.

Hemen her tarikatın kurucularının veyâ adları bir tarikate ad olmuş olanların ve o tarikatlerin içinde yetişmiş ulu kişilerin men-

kabeleri ve menkabenâmeleri vardır. Müstakil menâkıb kitapları dışında, evliyâ tezkirelerinde, bir kısmı zabt olunmuş ve bize kadar muhâfaza edilmiş menkabeler görüyoruz. Ben bu hâdiseyi şöyle izâh etmek istiyorum :

Sarsılmış, düzeni bozulmuş cemiyetler gibi, zihni ve rûhi muvâzenesi alt - üst olmuş kişiler de bir öncüye muhtaçdırlar. Bu insanlar tıbkı yere gelişigüzel atılmış demir parçacıkları gibidirler; bir taraftan miknatis yaklaştırıldığında hemen düzene girerler.

Divan şiirinde asırlar boyunca bütün nüanslarıyla tekrar edilmiş bir teşbih vardır: Güneş zerreyi cezb eder. Tıbkı bunun gibi büyük ve dengeli ruhlar da âciz ve dengeye muhtaç ruhları kendilerine çekerler.

Cemiyetin ideal düzeni Peygamber tarafından bildirilmiş ve uygulanmışdı. Aradan yüzyıllar geçip de düzenden sapmalar başlınca, büyük ruhlar dediğim bu kişiler Peygamber'in mesajını yeni bir üslûb içinde tekrâr ediyorlardı. Âlimlerin nebilerin vârisleri olduğunu bildiren hadis-i şerif her halde kendilerinden bahs etdiğim kişileri anlatıyordu.

Unutmayalım; şark, ilmi, maddî ve mânevî diye ikiye ayırır. Mevlânâ ise önce madde ilminde bütün ibrelerin kendisine yöneldiği bir kutubdu. Böyle olunca, Peygamber'in bizzat vârisi olarak bildirdiği bir kişiyi, o kişiye bütün akılla ve rûhuyla teslim olmuş bir şâirin Peygamber'e hâs sıfatlarla târife kalkması mâkûl görülebilir gibi geliyor bana. Ben yapamam ama yapana da hayret edemem.

Avnî Bey duâ kısmına girerken, medh etdiği sultanın hangi kategoriye dâhil olduğunu «yâ veliyyallâh (ey Allah'ın velisi)» hitâbıyla belirtiyor, belki de bizim gibi zâhid-i yâbis -dimâğa kendisine ta'n etme vesilesi vermemek istiyor :

Yâ velliyyallah o sermestem ki idrâk etmezem

Evc-i gerdûn mu hazîz-i kürre-i süflâ mıdır

«Ey Allah'ın dostu, öylesine kendimden geçmişim ki (senin yatdığın bu yerin) feleğin en yüksek noktası mı, aşağıdaki dünyânın en alt yeri midir? anlayamıyorum.»

Sonra maddî ve mânevî mahrumiyetlerinin telâfisi için ondan himmet istiyor. Ne beye, ne vezîre, ne sultana, ne hâkâna temennâ elini uzatıyor. Mâdem ki başında mevlevî sikkesi var, niçin feleğe minnet etsin :

Başına çalsın felek hargâh-ı izz ü rif'ati

Sikke - püşânın gedâ-yı sâye-i dünyâ mıdır

«Felek yücelik ve yükseklik otağını başına çalsın; senin sikkeni giyinmiş olanlar dünyâ gölgesini dilenirler mi?»